

Stenhuggarepoken 1887-1970

Stenhuggarepoken 1887-1970

Foto Lennart Hakeröd

Hamburgsund Heestrand Slottet

2008

Innehållsförteckning

Kapitel	Sida
Förord	
1 Inledning och allmänt om stenindustriepoken.	10
2 Fackföreningsrörelsen.	15
3 Arbetsorganisationen i ett stembrott och yrkeskategorier.	20
4 Översikt storbrott och mindre stembrott i Hamburgsundsområdet.	24
5 Amdalsbrottet.	37
6 Bönnebrottet eller "Norskarnas".	43
7 Kvarnbergsbrotten.	46
8 Stembrotten på öarna i området kring Hamburgsund.	
8.1 Hamburgö.	60
8.2 Gåsö, Trinissla, Långholmen, Kiddön.	79
9 Heestrand. Sibirien, Källvik, Ulön/Dannemark.	81
10 Kooperativa stembrott: Andelsföreningen Bohusläns Kooperativa Stenindustri.	89
11 Folkets Husföreningar och Kooperativa Handelsföreningar.	
11.1 Inledning till Folkets Hus och Kooperativa Handelsföreningar.	91
11.2 Föreningen Folkets Hus i Hamburgsund.	93
11.3 Hamburgsunds Folkets Hus – en teater och revyscen. Artikel av Egon Widén.	106
11.4 Hamburgsunds Kooperativa Handelsförening.	109
11.5 Föreningen Folkets Hus Heestrand.	121
11.6 Kooperativa Föreningen Strid i Heestrand.	127
12 Människorna i brotten.	
12.1 Bofasta stenhuggarfamiljer i omedelbar närhet till Kvarnberget före 1945.	136
12.2 Personlista över verksamma i stenindustrin, födda 1835-1939.	141
13 Intervjuer.	
13.1 En stenhuggardotter berättar - Nanny Karlsson, stenhuggardotter.	153
13.2 Granit, hummerfiske och fotboll - Curt Axelsson, stenhuggare.	167
13.3 Minnen från stenhuggarepoken - Karl-Axel Friberg stenhuggarson.	170
13.4 Minnen från stenhuggarepoken - Kåre Johansson, Hôling och verkstadsägare.	173
14 Bilagor:	
14.1 Kvarnarna i Kvarnberget. Artikel av Bengt Nord.	175
14.2 Protokoll Svenneby sockenstämma från 1898.	180
14.3 Hamburgsunds Bio. Uppsats av Daniel Abrahamsson.	184
14.4 Kontrakt mellan markägare och stembolag eller privata företagare.	191
14.5 En stenhuggares dagbok från 1930.	197
Källförteckning	206

1. Inledning och allmänt om stenindustrin

Stenindustrin i Sverige.

Sten har använts som byggnadsmaterial åtminstone sedan medeltiden. Det var då främst den mer lättarbetade kalk- och sandstenen som kom till användning. Lokalt byggde man även med ”hårdsten” – granit och gnejs, men i betydligt mindre omfattning.

Under 1700-talet började man alltmer använda tegel som byggnadsmaterial som ersättning för den mera svårhanterliga naturstenen. I övrigt har man också brutit och bearbetat sten för mer dekorativa ändamål. Så har man till exempel brutit kolmårdsmarmor sedan 1600-talet och porfyr i Älvdalen sedan slutet av 1700-talet. Granit har även använts för kaj- och hamnbyggnation såväl under 1600- och 1700-talen om än i mindre omfattning.

Europas, och så småningom Sveriges industrialisering och urbanisering, ledde till ett ökat behov och efterfrågan av material till såväl kajer, broar, gator som byggnader. Man kan nog med fog datera början av den mer industrialiserade stenhandlingen till mitten av 1800-talet. De nordtyska hamn- och industristädernas tillväxt medförde ökat intresse för de ”hårdstensprodukter” som inte fanns tillgängliga lokalt.

Den första anläggningen för stenindustri i Sverige startades dock för att tillfredsställa lokala behov. Det handlade då om material för kanal- och slussbyggnationen i Trollhättan. Köpmannen C A Kullgren från Uddevalla och järnvägsbyggaren Nils Ericson tog initiativ till att öppna ett stenbrott på Bohus-Malmön. Detta skedde 1842 och verksamheten var i början relativt blygsam och lär inte ha sysselsatt mer än ett 10-tal man. Enligt uppgift från Stenhuggarmuseet i Hunnebostrand har dock stembrytning på Bohus-Malmön förekommit redan tidigare, då straffångar från Carlstens fästning på Marstrand bröt sten för fästningens behov. Kort därefter, på 1850-talet, anlade byggnadsinspektören vid preussiska fortifikationsförvaltningen F H Wolff ett antal gatstenshuggerier i Blekinge med början på Tjärö och Dragö och sedermera på Tjurkö, Stolpön och Guö. Stenen exporterades främst till Tyskland.

År 1860 började firman Carl Wennerström, sedermera Wennerström och Berg, med stenhuggerier och använde sig då av straffångar från Långholmens centralfängelse som arbetskraft.

År 1882 startade den på Bornholm födde tunnbindaren A K Fernström gatstenshuggeri i Matvik i Blekinge. Verksamheten utvecklades med tiden med brott på öarna i Höllaryds och Åryds skärgårdar och på Starnö utanför Karlshamn. Straffångar från Varbergs fästning användes som arbetskraft. På Tjurkö och Lindö bosatte sig 1877 ett hundratal familjer från Bayern. Det var F H Wolff som arrangerade denna invandring, främst för att öka yrkeskompetensen och lära upp den lokala arbetskraften.

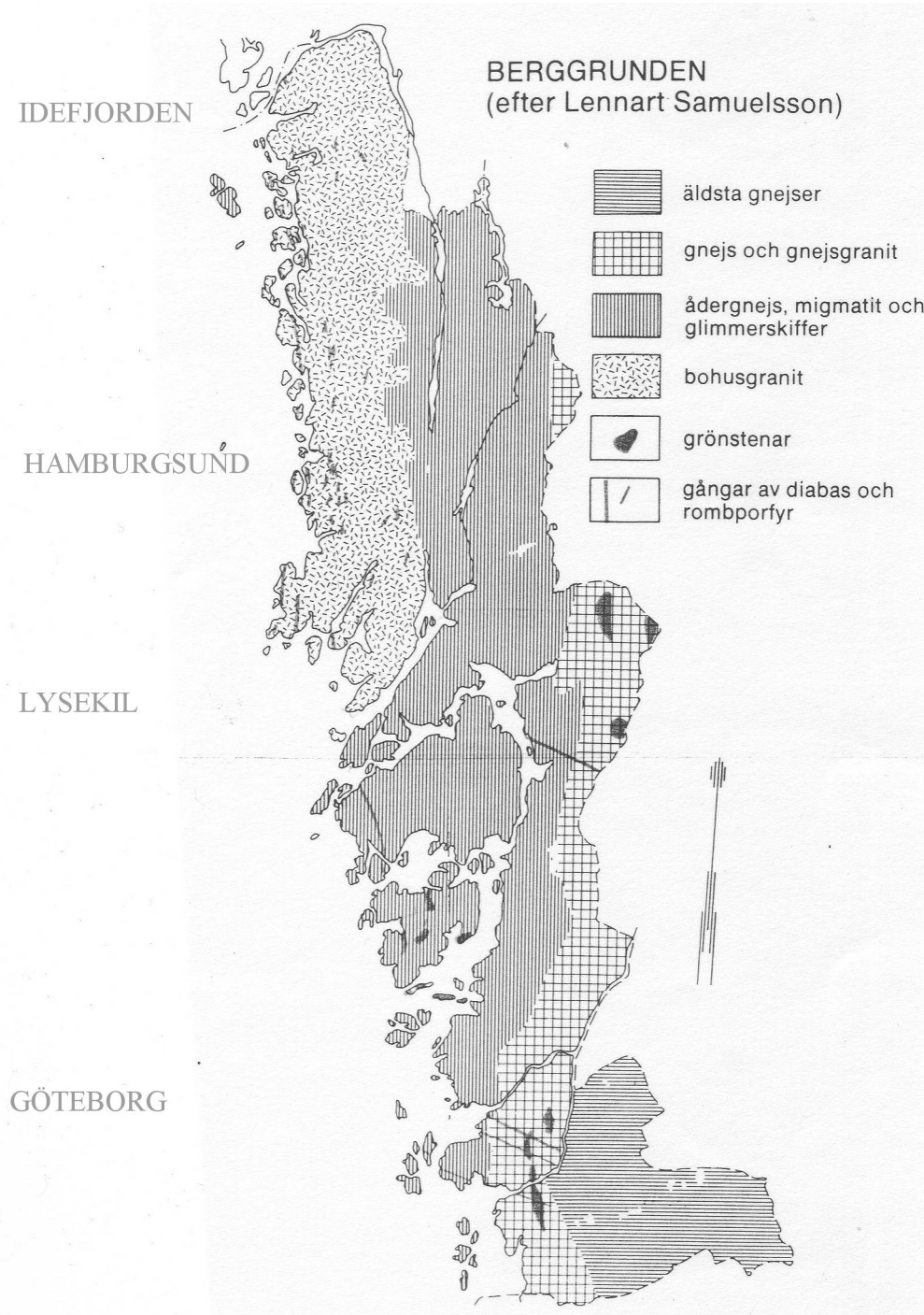
I Halland kom tillverkningen av gatsten igång ungefär samtidigt som i Blekinge. Den i Bohuslän baserade firman Kullgrens öppnade ett brott i Varberg, där straffångar också användes som arbetskraft. Vidare började man med gatstenshuggning i trakterna kring Halmstad. Halmstads Stenhuggeri AB bildades 1875 och bröt berg i Söndrum, Eketånga och Trottaberg med flera orter.

Under tiden hade Bohuslänns stenindustri kommit igång på allvar. Anledningen till denna expansion var de naturliga förutsättningarna med tillgång till lättarbetad granit och bra möjligheter till sjötransporter.

Det bohuslänska granitområdet begränsas av Idefjorden, som är den norra delen av en kraftig förkastningsspricka, som fortsätter ner genom Bullaresjöarna, över Svarteborg och vidare ut i havet vid Gullmarsfjorden. Västsidan av denna förkastning är gräns för den bohuslänska graniten med stäklyven i nordvästlig-sydostlig riktning.

Med utgångspunkt från Bohus-Malmön expanderade den bohuslänska stenindustrin under 1800-talets senare del. Lättåtkomliga berg som också låg väl till för sjötransporter exploaterades i till exempel Hunnebostrand, Ulebergshamn, Ramsvik, Bottna, Heestrand och

Hamburgsund i vårt närområde. Utanför vårt närområde i Bräcke, Hjalmedal, och Rixö i Brastads socken, Lysekil med närområden och Krokstrand med flera platser vid Idefjorden. Exempel på dessa etableringar är firma K. Ströman från Göteborg som 1860 började brytningen i Skalbergen norr om Hunnebostrands samhälle. Ströman tecknade även under 1870-talet arrende med flera gårdsägare i Bottna och Svenneby. Dessa brott var mest inriktade mot kaj- och byggnadssten. Ströman gick senare upp i F H Wolffs verksamhet som i sin tur så småningom inlemmades i firma J & A Nilsen.

Geologisk karta över Bohuslän som visar förekomsten av bohusgranit i Hamburgsunds närhet.

Ytterligare exempel på företag som etablerade sig i Bohuslän är:

1. N S Beer & Co med brott vid Idefjorden och ett flertal ställen i Heestrand. Beer arrenderade redan 1877 berg i Kanebo, Ytterby och Heestrand och köpte 1898 torpet Källvik samt drev verksamhet på Ejde i Norskebrottet-Bönnebrottet från år 1894.
2. Fredrikstads Stenhuggeri aksjeselskap.
3. Aktiesällskapet Lüttensu och Brooks Granitcompany med brytning på Nordgård och Ögården på Hamburgö.
4. Nicolay Petersen, Flensburg med brott på Ulön och Hynnö. Denna firma ombildades senare till Skandinaviska Granit AB.
5. De Förenade Granitindustrierna i Strömstad från 1894.
6. Bohuslänska Granitkompaniet från 1902.
7. AB Gunnensen Stenhuggeri i Lysekil från 1903.
8. Stenfirman Albert Tobisson med brytning i Hjälmedal i Brastad och som 1891 flyttade till Fjällbacka.
9. Kullgrens – Granitaktiebolaget Kullgrens Enka – bröt sten förutom på Bohus-Malmön även i vårt närområde såsom Bottna, Svenneby och Bovallstrand. 1898 började Kullgrens i Kvarnberget i Hamburgsund. Kullgrens köpte 1903 Albert Tobissons firma och kallade den Fjällbacka Stenhuggeri AB. Detta dotterbolag fortsatte driften i Kvarnberget och vidare på Ödsmål, Innergården, Högesten, Kärraby och Hamnegård.
10. AK. Fernström som förutom sin Blekingeverksamhet hade anläggning i Brastad och Lysekil arrenderade också berg 1898 i Amdal och köpte denna gård 1910. Firman avvecklades 1968.
11. Förenade Granitindustrier bildades 1919 som en sammanslagning av ett flertal mindre stenindustrier. Företaget hade säte i Hunnebostrand och bedrev verksamhet bland annat på Ulön, Hynnö, Heestrand och Tegelstrand. Förenade Granit köptes av Fernströms 1946.
12. Vegards, egentligen Lysekils Sten AB, etablerade sig på 1920-talet i Hamburgsund där även bolaget hade sitt säte. Förvaltare var Otto Eriksson och man bedrev verksamhet på bl.a. Gåsö, Nasseröd och Kamstorp.
13. Bohusläns Kooperativa registrerades 2 juni 1926 under namnet Andelsföreningen Bohusläns kooperativa Stenindustrier u.p.a. Hovenäset. Företaget finns fortfarande kvar 2007 och driver verksamhet i Näsinge och Evja. Evja köptes av Vegard 1965, som där drivit verksamhet med firma Lysekils Stenindustri AB. Förutom verksamheten på Hovenäset, som varit igång från 1925, bildades under 1926 lokalavdelningar i Hunnebostrand, Hamburgsund, Fjällbacka, Kämpersvik, Överby, Näsinge, Krokstrand och Hälle.

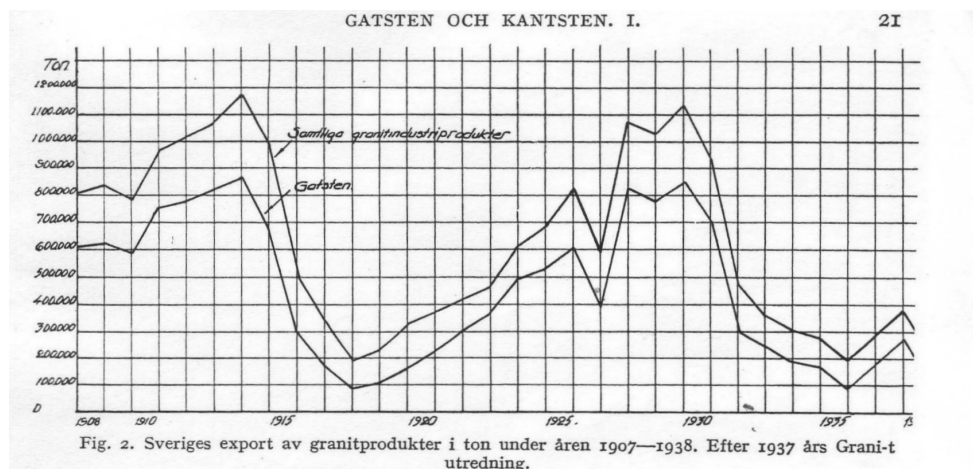
Lokalavdelningen i Hamburgsund startades i januari 1927. Av de övriga lokalavdelningarna drevs en del vidare i egen kooperativ regi medan andra lades ned och nya bildades. 1930 fanns följande lokalavdelningar: Havstenssund, Näsinge, Krokstrand, Bovallstrand, Heestrand och Hamburgsund.

Tillgången på arbetskraft var naturligtvis en avgörande faktor för stenindustrins utveckling. Stenhuggaren var en hantverkare och yrkesskickligheten tog tid att tillägna sig. Som tidigare nämnts invandrade stenhuggare från Bayern till Blekinge för att utbilda svenska stenhuggare. Den bohuslänska stenindustrin kom igång alltmer under 1800-talet och behovet av arbetskraft ökade. Detta löstes till stor del främst genom inflyttning av kunnigt folk från Blekinge, Halland och Småland. Dessa fick i sin tur lära upp den lokala befolkningen som hade sin bakgrund i jordbruket, fiske mm. Den mesta stenen togs i industrins början ut i småbrott, där en eller flera stenhuggare arbetade. Man hanterade här hela tillverkningskedjan från att ta ut berg, skjuta loss block och bearbeta slutprodukterna. I slutet av 1800-talet industrialiserades

storbrott d.v.s. arbetsplatser med arbetsfördelning. Speciellt anställda dagsverkare tar ut block och ämnen, som sedan bearbetas av stenhuggare till färdiga produkter.

Mekaniseringsgraden var till en början ringa eller obefintlig. Det var först vid sekelskiftet som en mera industribetonad verksamhet började. Det införskaffades domkrafter, kranar, räls, trallor mm för att underlätta hantering och förflyttning. Mekaniseringsgraden ökades ytterligare genom installering av så kallade stenklyvningsmaskiner i bland annat Söndrum och Rixö. Det var först Halmstads Stenhuggeri AB och sedermera Skandinaviska Granit AB som satsade på denna verksamhet. Skandinaviska, som drev verksamheten i Rixö, anlade här en riktig gatstensfabrik med användning av tryckluft samt eldrivna kranar och transportanordningar. Den maskinframställda gatstenen blev dock ingen kvalitetsmässig succé.

Granitindustrin var först och främst en exportindustri och därför ytterst känslig för kriser och konjunktursvängningar, vilket framgår av nedanstående diagram och tabell. De angivna värdena varierar något från olika källor men diagrammet ger en bra bild av utvecklingen i stort.

Tabell I.
Exporten av gatsten och kantsten 1907—1939.

	G a t s t e n		K a n t s t e n		Summa kr.
	Kr.	ton	Kr.	ton	
1907	6 577 666	619 154	717 438	52 764	7 295 104
1908	6 669 130	630 084	707 199	51 310	7 376 329
1909	5 903 615	590 776	627 116	43 980	6 630 731
1910	7 631 655	756 679	719 757	48 193	8 351 412
1911	8 053 708	782 000	965 107	63 000	9 018 815
1912	8 759 259	826 000	1 005 473	65 000	9 764 739
1913	10 098 801	874 000	1 326 166	78 000	11 424 967
1914	8 614 946	678 000	1 183 883	60 000	9 798 829
1915	4 032 885	309 000	357 044	20 000	4 389 923
1916	2 024 272	173 000	152 475	18 000	2 176 747
1917	1 110 407	94 000	156 528	9 000	1 266 935
1918	1 623 156	116 000	332 959	16 000	1 956 115
1919	3 107 259	167 000	486 194	16 000	3 593 453
1920	5 046 392	228 000	457 607	13 000	5 503 999
1921	6 844 701	309 000	535 011	13 000	7 379 712
1922	7 807 687	369 000	578 908	18 000	8 386 595
1923	10 094 851	498 000	971 876	32 000	11 066 727
1924	10 828 856	534 000	1 539 604	49 000	12 368 460
1925	12 572 477	611 000	2 646 704	77 000	15 219 181
1926	7 798 598	392 000	1 507 613	52 000	9 306 211
1927	16 462 416	830 000	2 220 165	80 000	18 682 581
1928	15 310 559	782 000	2 638 760	88 000	17 949 319
1929	16 421 980	853 000	2 509 717	89 000	18 931 697
1930	15 181 365	708 000	2 828 913	86 000	18 010 278
1931	6 543 816	301 000	1 729 350	55 000	8 273 166
1932	5 066 776	252 000	882 758	30 000	5 949 534
1933	3 817 561	196 000	921 991	34 000	4 739 552
1934	3 380 096	170 000	592 152	20 000	3 972 248
1935	1 853 784	93 000	807 215	24 000	2 660 999

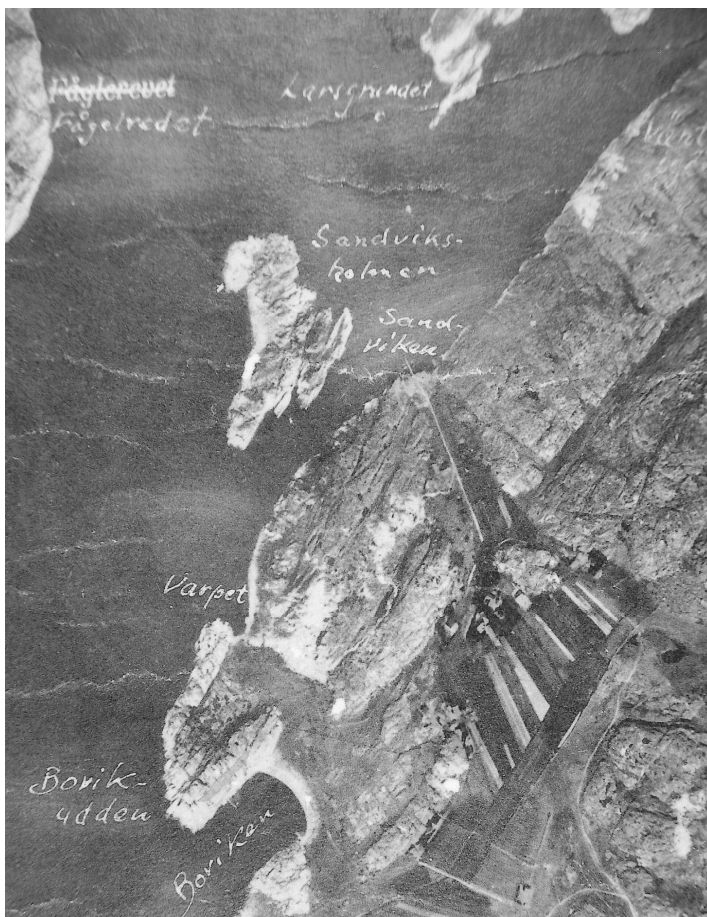
Den första påtagliga nedgången 1904 är att hänföra till den sju månader långa bohuslänska strejken och blockaden mot utskeppning. Storstrejken 1908-1909, som främst berörde utskeppningen, bidrog även till nedgång i exportsiffrorna. Nästa stora nedgång har sitt ursprung från första världskriget och med en stadig uppgång därefter fram till 1929-1930 då den ekonomiska världskrisen spolierade hela stenindustrins möjligheter till avsättning. I slutet av 1930-talet kom verksamheten åter igång så smått men kom aldrig att nå den omfattning som den haft tidigare.

8.1 Hamburgö

1. **Varpet Boviken (Norgård 2:7)** (Även Nordgård används i dokumentationer)
2. **Solumhällorna Hynnö (Lössgård 1:3)**
3. Stolberget Hynnö (Lössgård 1:6)
4. Vändigen vid badplatsen (Nordgård 2:9)
5. Husemarken (Berga 2:65)
6. Vid f d Campingen (Lössgård 1:8)
7. **Bergalider (Lössgård 1:8)**
8. Bredberg (Lössgård 1:6)
9. Vid stamfastigheten Nordgård (Nordgård 2:4)

1. Varpet.

Varpets storbrott är beläget strax norr om Bovikens badplats på Hamburgö.

Varpet med utlastningsplatsen Sandviken. Detalj från fotokarta 1937

Lämningarna i form av enorma skrotstensberg är välexponerade från havet och en ständig påminnelse om stenindustrins storhetstid.

Avtal om brytningsrätt och utlastningsplats tecknades omkring 1895 av Aktiesällskapet Lüttensee och Brooks Granit-company i Strömstad med markägaren Karl Johansson, Ögården. Nuvarande markägare är Lars-Ivar Ödbrant.

Utlastningsplats för storbrottet Varpet var bryggan vid Sandviken. Stenen som bröts och tillverkades i Varpets storbrott var i huvudsak gat- och brosten men även andra sorter förekom. (se nedan) Graniten som erfordrades för tillverkning av brosten skulle vara av en speciell kvalité och färg.

Stenbrytningen stannade av helt som i alla andra stenbrott vid första världskrigets utbrott 1914 och återupptogs på 1920-talet och avstannar helt och för alltid omkring 1930.

Ytterligare en markägare på Ögården, Lars-Olov Rönnblom skrev kontrakt med Aktiesällskapet Lüttensu och Brooks Granitcompany om stendrift på ett bergsområde strax intill Varpet.

K O N T R A K T .

Mellan O. L. Rönblom, Nordgård, Hamburgön, Qville socken, och
Granit-Aktiebolaget Georg Lüttensee, Strömstad, har i dag följande
överenskommelse träffats:-

O. L. Rönblom överläter härigenom till nämnda bolag
ensamrättigheten till stendrift i sina inägor å 1/1 mantal Nordgård
i Qville socken samt till fritt bruk sin del av området Sandviken å
Hamburgön, Qville socken, för en tid intill 19. april 1935
(nittonhundraoch trettiofem).

Härför erlägger bolaget i dag kontant i ett för allt en
summa av kr 250.- tvåhundrafemtio kronor-. Desutom betalar bolaget
en berglega för inägorna av 20 öre för varje därifrån tagen kvadrat-
meter gatsten samt kr 1.- per kubikmeter för annan sten, vilken
berglega erlägges vid varje likvid för stenhuggarne.-

Förnyande rätten av kontrakt av 19. april 1895 på en tid
intill 19. april 1935 godkännes härigenom.

Bolaget utlovar arbete med stenhuggning för O. L. Rönblom
på samma betingelser som för andra så länge sådant arbete ~~kan~~ be-
drivas på platsen.-

Hamburgö och Strömstad den 21. september 1914

Såsom ägare:-

L. O. Rönblom

Såsom arrendator:-

GRANIT-AKTIEBOLAGET GEORG LÜTTENSEE

Ein Larsen

Bevittnas:-

Albert Abrahamson

Johann Wallström

Acir Bahr

Arvid Brundsen

Markområdet, som L O Rönblom arrenderade ut, blev aldrig utnyttjat för stendrift men hans del i området vid Sandviken kunde användas för upplag och utskeppning från Varpets storbrott enligt kontraktet ovan.

Varpet med Boviken i bakgrunden. Foto från 2007.

Varpet med moderna grafitti målningar. Foto från 2007.

Förmän och brottbasar.

Lars-Olov Rönnblom föddes 1859 i Åmots församling i Gävleborgs län och var ursprungligen rallare och kom till Bohuslän och Hamburgön i början på 1890-talet samtidigt som stenindustrin började att ta fart i våra trakter.

Han gifte sig med Augusta Olsdotter född 1871 från Ögården och blev på så sätt markägare å 1/1 mantal Nordgård enligt utdrag ur kontrakt ovan.

I ett protokoll från Ejgde stenhuggare fackförening avd: 20 Svenska Stenarbetareförbundet, nämns ”Rönnbloms stenbrott” på Hamburgön i samband med en tvist samt anteckningar gjorda av L O Rönnblom själv. Troligen var L O Rönnblom förman för Granit-Aktiebolaget Georg Lüttensee & Brooks i Strömstad, i storbrottet Varpet vid tiden för nämnda protokollsanteckning och otvivelaktigt när följande anteckningar gjordes av L O Rönnblom själv.

L O Rönnblom i 40-årsåldern. Foto från familjealbum.

L O Rönnblom efterlämnar en anteckningsbok med uppgifter om stenhantering i Nordgårdsbergen under åren 1903-1909. Namnet ”Verpet” nämns på två ställen i boken så att utan tvivel är det storbrottet Varpet vid Boviken som avses. Ytterligare områden i Nordgårdsbergen som stembrytning förekommit, fast i mindre omfattning, är vid Store Myr som nämns i boken som ”myren” och ett område sydost om Varpet där bebyggelse i dag förbereds.

I boken finns noteringar om stembrytning, mätning och betalning till stenhuggare, leveranser av flera olika sorters sten till flera olika bolag, stenkörning till utlastningsplatsen Sandviken och utskeppningar m. m .

Sept 1904	April månad 1904
Kubik meter Färström 27	Uppmätt sten i Naldgård
Dito sept & oktob 100	Bergen för Kyrhåblorna
September Kubikmeter 19,2215	för Färström kvadrat
Utbetal till Disponent	meter = 128 1/4
Leopold Landberg träskåtan	Uppmätt Gåststen
Gåststen Färström 27	till Hessel & Nyren
Balaget Kubikmeter	September lasten met. 1,30
September 27	11 dito 3:de sort met. 0,46
Bräblock till Bröderna "	Oktober lasten met. 0,80
Luciassan September 19,2215	dito 3:de sort met. 2,5
Disponent Hessel	Summa meter 2,81
Sept & oktober må = 100	
Dansk Kantsten & Gåststen 35,493	
under år 1904 huggit 320 kubikmeter	
gåststen eller fjärdelat Berliner N. klass 190	
3:de sort 5% 4+6 Engelska 71 4+5 7	
Summa 320 kubikmeter	
utbetalat 100 kubikmeter	

Utdrag ur L. O. Rönnbloms anteckningsbok som i dag finns bevarad hos efterlevande. Omfattar tiden 1903 – 1909.

Ytterligare en förman eller brottbas som var verksam i storbrottet Varpet är Karl Lundström född 1865 i Bjärlinge församling i Uppland.

Göte Lindbom berättar i en intervju:

- Karl Lundström kom till Hamburgsund med en skuta från Småland och mönstrade av här. Han gifte sig senare med änkan Augusta Karlsson på Ögården som hade en dotter, Agnes.

Karl Lundström blev liksom L O Rönnblom markägare på Ögården genom giftermålet.

Dottern Agnes startade senare Ögårdens pensionat som hon drev i många år.

Stenhuggare som är namngivna och verksamma i Nordgårdsbergen under tiden 1903-1909:

Herman Hansson, Carl Juliusson Rörvik, Ludvig Olsson, Arvid Larsson Ventigen, Almqvist, Carl Vilhelm Gustavsson, Johan Alexandersson, Lundblad, A. Nilsson, Johan Bergstedt, A Grund, M Dalgren, Johan Nilsson Tullboden, Martin Johansson, Karl Christiansson, August Carlsson, Carl Andersson, Johan Walström, Albert Abrahamsson, Viktor Johansson, J Lundblad, Oskar Carlsson, O Benjaminsson Backa Fjällbacka, A Hagberg (kan vara samma A. Hagberg som 1903 blev förman i Kvarnberget för Kullgrens), Wikström, Edvin Lundsten, Hermansson, Berglund, Riberglid, Nilsson, Rosenqvist, W Steffo Johansson Tullboden, Carl Johansson Tullboden, B Westström, Carl Bodhlin Berga, E W Johansson, Gustav Johansson, M Johansson, C Kling, Lundström,

Axel Andersson, Wiktor Johansson, Oscar Eriksson, Johan Dalberg, Johan Wallström, Olof Andersson, Gustav Hansson, Carl Olsson, Gustav Olsson, Erik Hilmersson, V Johansson, Göte Lundström, Erik Nestorsson.

Stenhuggarlärningar senare på 20-talet.

Göte Lindbom berättar i en intervju om hur unga pojkar utnyttjades i storbrottet Varpet på 1920-talet (Ivar och Gunnar Pagander som vintertid försökte tjäna lite extra när fraktskutorna låg upplagda)

De unga och oerfarna "stenhuggarpojarna" stod sist i kön "på plan" när råblocken kördes fram för bedömning av stenhuggarna. För det mesta blev det bara skrotbitar kvar till de unga och oerfarna pojkarna när stenhuggarna valt ut de bästa blocken, men det fanns också "reko" stenhuggare, "Wille i Klôva" (Katteklövan) som lät pojkarna få tillgång till bättre block att arbeta med.

Stensorter som levererades från Nordgårdsbergen (Varpet) enligt anteckningsboken:

- Gatsten
- Tysk kantsten
- Dansk kantsten
- Ståsten: Djup 40 cm. Planens bredd 17 cm. Rotens bredd 18-20 cm.
- Liggsten och hörnsten ej måttangivna.
- Brofogar, ljusgrå och röd granit nämns i samma textavsnitt.
- Smala och breda hållor.
- Bardus
- Engelsk gatsten
- Råblock

Under åren 1903-1906 tillverkades 3,596 kvadratmeter gatsten som enligt anteckningar transporterats ner till utlastningsplatsen vid Sandviken. Av dessa hade 648 kvadratmeter tillverkats vid Myren. (Storemyr)

Under tiden augusti 1906 till juli 1907 tillverkades 1866 kvadratmeter gatsten i Nordgårdsbergen (Varpet).

Ur L O Rönnbloms anteckningar noteras följande kassarapport för perioden 1906-1907:

Inkommit (inkomst)

1866 k v m á 90 öre = Kr **1679,40**

Utgifter:

Körlön á 20 öre per k v m = 373,20

Utlastning á 12 öre per k v m = 223,92

Bergavgift á 13 öre per k v m = 242,58

Vägbeläggning och reparation av väg = 111,96

Upplagsplats för sten = 25,00

Utgifter 1: Summa Kronor 976,66

Återstår af inkommit: Summa Kronor 702,74

Utgifter för sprängning, uttagning av berg och huggning:

Johan Dalberg	733 timmar á 25 öre =	Kr 185,25
Johan Dalström	1695 timmar á 25 öre =	424,00
Olof Andersson	289 timmar á 25 öre =	72,25

Utgifter 2: Summa Kronor **681,50**

Inkommit Inkomster: Summa Kronor **1679,40**

Avgår utgifter 1 och 2: Summa Kronor **1658,16**

Återstår: Summa Kronor **21,24**

Troligen var summan 21 kronor och 24 öre den provision Lars-Olov Rönnblom fick som bolagets föreståndare för detta parti gatsten som levererades från Varpets storbrott under perioden augusti 1906 till juli 1907. Under perioden januari 1907 till januari 1908 tillverkades 1555 kvadratmeter gatsten. Under perioden januari-april 1909 noterades 373 kvadratmeter tillverkad gatsten.

Stentransporter i Nordgårdsbergen.

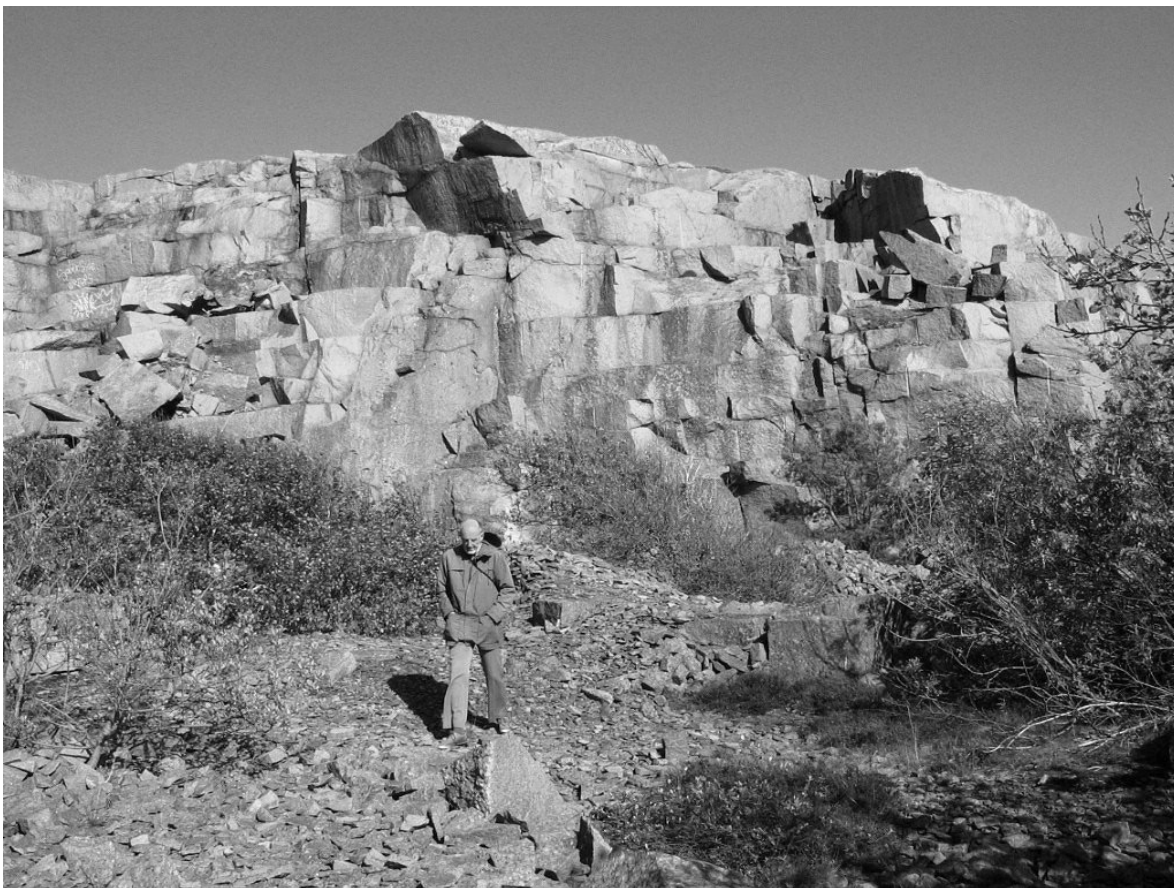
Varpetbrottet ligger högt på Karl-Olsbergets västliga och högsta punkt och stentransporterna från brottet var organiserat från två nivåer.

Brytningen började troligen på den lägre nivån och denna transportväg gick runt berget åt söder. Den andra transportvägen utgick från den högsta nivån i brottet och de båda transportvägarna förenades längre in på berget åt öster för att ansluta till nedfarten ca. 100 meter före Sandvikens utlastningsplats.

Båda transportvägarna är lätta att upptäcka än idag trots att en tät vegetation här och där döljer spåren. Det är inte svårt för en betraktare idag att föreställa sig vilka enorma påfrestningar kuskar, hästar och fordon utsattes för på dessa primitiva och livsfarliga transportvägar.

Vid Ögårdens brygga skeppades stenen ut från Varpets storbrott.

Varpets storbrott.. Foto från 2007 vid brottinventering.

Följande bönder och markägare från Hamburgö och Hamburgsund körde sten med egna hästar och vagnar till Sandvikens utlastningsplats:

Alfred Hansson Nordgård, Otto Olsson Rörvik, Carl Bodelin Berga, Ossian Hansson Ejdge, Carl Johansson Röd, Gustav Johansson Bønn och troligen Carl Augustsson.

Om Alfred Hansson berättar Göte Lindbom i en intervju:

Alfred Hansson var Hamburgsunds första "taxichaufför", med häst och vagn åtog han sig långa resor med kringresande säljare, ibland söderut ända till Kungälv, andra resor norrut åt Strömstad till. Han kunde vara borta på sina "taxiresor" i veckovis. Han hade en specialgjord piska med en blyklump ytterst som han lät vira runt öronen på rövare som försökte komma åt honom i Grytingebackarna som var ett känt tillhåll för stråtrövare. Man kunde begära "rövarelots" förbi Grytingebackarna men Alfred klarade sig själv."Det gällde bara att träffa rätt med blyklumpen" brukade Alfred berätta.

Smedjor och smeder.

Smedjan för Varpet låg på ett område vid infarten till "Elefantstigen" från Ögården. Inga lämningar finns kvar i dag av smedjan. En av smederna var Martin Johansson.

Han hade senare en smedja på Hökebacken. Martin J. ("Martin i sunnt") skötte då smidet för stenhuggarna på Gåsö och även för kooperativen på Kiddön och Trinissla.

*Martin Johansson som nygift.
Detalj från foto med hustrun Gerda.*

Leverantörer av smidesstål och ammunition:

- Andersson & Co.
- M A Dalgren & Co.

Enligt anteckningar har Rönnblom köpt mejsel, borrh och bleckstål av dessa leverantörer och sålt vidare till stenhuggare. Samma sak gäller även krut, tändhattar och stubintråd men de levererades bara av M A Dalgren & Co.

Fartyg som lastade vid Sandviken 1903-09:

- Ångaren Argo. Sjökapten Mauritius Olsson. 25 namngivna dagsverkare var sysselsatta med lastningen.
- Skonerten Dagny. 9 dagsverkare namngivna.
- Jakten Wicktoria av Strandbacken. Skeppare Aron Andersson.
- Jakten Anna av Kämpersvik. Skeppare Josef Andersson.
- Marie av Smögen. Skeppare Olsson.
- Jakten Ellida. Skeppare Nestor Johansson. Lastat 5 ggr.
- Jakten Svea. Skeppare Martin Emanuel Olsson.
- Galeasen Netta. Fyra dagsverkare namngivna.
- Lastning av pråmar. Tio dagsverkare namngivna.
- Skonerten Otto från Svenborg.
- Kuttern Avance från Lysekil. Skeppare Elfström.
- Jakten Signora Hamburgsund. Skeppare Petter Johansson Udden.
- Seglaren Polstjärnan.
- Jakten Anna av Hamburgsund. Skeppare Hilmer Johansson.
- Briggen Lång (bredd 6 m).

Skonerten Dagny av Jakobsö, byggd 1903 i Råå. Ägare Nestor Olsson, Jakobsö. Sedermera sattes motor in 1920.

Namngivna dagsverkare och stenhuggare som deltog vid lastning i Sandviken:

Carl Gustavsson, A Stålt, Gustav Johansson, Stefan Johansson, A Mattsson, Birger Mattson, Johan Axelsson, Johan Nilsson, Wiktor Johansson, Lundström, Johan Didriksson, Carl Johansson, Johan i Myren, C. A. Kling, Johan Andersson, Alfred (målare) Andersson, Wilhelm Emanuelsson, August Andersson, Johan Olsson, Carl Olausson, Carl Gabrielsson, Simon Hansson, S Bergman, Björk, Johan Wikström, Stenberg, Olof Olausson, Johan Carlsson, C Hansson, Carl Hansson, Hans Adolf Andersson, Emanuel Andersson, Patrik Johansson, Georg Smith, Ejsten Smith, Albert Aronsson, Andreas Olsson, Winer Hilmersson, Johan Axelsson, Carl Axelsson, Aron Andersson, August Johansson, Petter Johansson, Johan Andersson, Carl Johansson.

Köpare som Rönnblom levererade till:

- Göteborgs stad: Eliasson & Johansson, Pettersson & Johansson
- Halmstads Granit Aktiebolag genom förman August Carlsson
- A K Fernström genom disponent Leopold Sandberg Trollhättan, disponent C Hessel.
- Kullgrens Enka genom förvaltare Bernt Truedsson.
- Bröderna Svensson. (Råblock.)

11.1 Inledning till Folkets Hus och Kooperativa föreningar

I Hamburgsundsområdet finns det få bevarade lämningar från verksamheten under stenhuggarepoken, en intensiv period som varade i mer än åttio år men med få avtryck som minner om stenarbetarnas vardag. Under denna relativt korta tidsperiod producerades enorma mängder gatsten och andra stenprodukter som utskeppades till hamnar i Europa och Sydamerika.

Det mest påtagliga, som för alltid kommer att minna om denna period är givetvis alla övergivna gamla stenbrott. Men andra anordningar som smedjor, kranar eller byggnader är borta. Man kan hitta spår av platser där en smedja har stått eller spår av kranfundament, utlastningsplatser och bearbetningsplatser, men det är allt. Två undantag finns, det gamla kruthuset vid Backebryggan i Backegärdet. Taket har för länge sedan rasat in men den kraftiga höga granitgrunden finns kvar med en yttre skyddsmur av granit som skulle skydda omgivningen vid en eventuell explosion. Sprängkraften skulle styras rakt upp i luften genom taket.

Resterna av kruthuset vid Backegärdet.

Det andra undantaget är en bomkran vid det större Hakerödsbrottet. Denna kran är i stål med handvevad vinch och en cirka 8 meter lång bom i trä. Se bild i kapitel 4.

Om inte verksamheten i stenbrotten efterlämnade nämnvärda lämningar så har däremot stenarbetarnas kamp för drägliga arbetsförhållanden och lön för mödan lämnat bestående och tydliga avtryck.

Protokoll och andra handlingar från denna tidiga kamp för mötesrätt och yttrandefrihet finns bevarade och inte minst, än i dag en levande och aktiv Folkets Husförening i Hamburgsund. Fackföreningar bildades i Hamburgsund och i Heestrand redan på 1890-talet.

Rätten att bilda fackföreningar var ingen självklar rättighet utan motarbetades av både arbetsgivare och inflytelserika invånare i samhället. Förtroendevalda i kommunalstämmor utfärdade reglementen och ordningsstadgar för att befrämja allmän säkerhet, sedlighet och ordning. Man såg den växande inflyttningen av stenhuggare som ett hot och lät prästerna läsa upp dessa ordningsstadgar i häradets kyrkor samt försökte på alla sätt påverka stenbolagen att följa dessa. (Läs mer om ”Reglemente och ordningsstadga i Svenneby av unikt slag” daterat 27 dec. 1894 under rubriken Bilagor).

Att inte upplåta lokaler till möten och agitation var ett sätt att motarbeta den spirande fackföreningsrörelsen. Detta fick också till resultat att beslutsamheten att skaffa egna lokaler ökade. Samtidigt spreds kunskapen om Kooperationens idéer snabbt under 1900-talets början bland Bohusläns tusentals stenarbetare. Folkets Husföreningar och kooperativa handelsföreningar bildades därför tidigt i våra trakter, både i Hamburgsund och i Heestrand. Det var medlemmar ur stenarbetarnas fackföreningar som tog initiativ till och skapade förutsättningar för att dessa föreningar kunde bildas.

Vid genomläsning av protokoll från denna pionjärtid framträder några personer med ett ovanligt stort förtroendekapital. Speciellt två personer i Hamburgsund förekommer på ledande poster i styrelser vid bildandet av dessa tidiga föreningar, nämligen Axel Hagberg och Aron Lidén. Båda dessa pionjärer var inflyttade stenhuggare som åtnjöt arbetsgivarnas förtroende genom att företräda dessa som förmän i V Kullgrens respektive A K Fernströms storbrott, samtidigt som de av medlemmarna i fackföreningen valdes att leda uppbyggnaden av deras föreningar.

13.2 Granit, hummerfiske och fotboll

Samtal i köket på Långestrand, hemma hos stenhuggaren Curt Axelsson född 1924.
Berättat för Gerhard Borgljung 12 april 2005.

Curt som i dag är 81 år gifte sig tidigt med Irma Göransson från Slottet. De fick fem barn. En stor familj som skulle försörjas med vad Curt kunde förtjäna på att förädla det mest svårarbetade material, granit, i de Bohuslänska bergen.

Besöket hos Curt var avtalat och han tar emot mig i lägenheten på Långestrand. Curt är ensam hemma, Irma är på sjukbesök i Göteborg. Vi slår oss ner i köket efter att jag blivit visad runt i den trivsamma lägenheten med en storslagen utsikt över kanalen och småbåtshamnen. Vi pratar lite om väder och vind, krämpor och om Curts stora fritidsintresse på äldre dar, fritidsbåtar och hummerfiske till husbehov.

Avsikten med besöket var en intervju med Curt där han lovat berätta om sina yrkesverksamma år som stenhuggare. Jag ber Curt berätta vad han minns från första kilhålet till pensioneringen.

Curt Axelsson slappnar av och ser nöjd ut trots allt slit med den bohuslänska graniten. Bilden är från familjealbumet sommaren 2007.

- *Jag var inte mer än tolv år när jag fick följa med pappa Einar ut i bergen på Heestrand för att hjälpa till att slå kilhål. Släggan var tung och borren långa, det gick väl sisådär till en början. Men jag var god vän med smeden Torsten Bergman. Han såg att jag hade talang för att använda slägga och borr. Han smidde en mindre och lättare slägga åt mig. Efter ett par somrar i berget med den nya och lättare släggan, blev Curt så slängd i att slå kilhål att han kunde tävla med de andra gubbarna.*

På höstarna fick jag också hjälpa farfar med hummerfisket, han hade fiskerätten utanför Valö. På den tiden var det inte ovanligt med tre-fyra humrar i varje tina.

Stenhuggeri och hummerfiske var ett härligt liv. Några funderingar på vad jag skulle jobba med i framtiden var det aldrig fråga om. Stenhuggare på heltid och hummerfiske på fritid fick det bli senare i livet.

Curts stora fritidsintresse var fotboll och han var Hamburgsunds IF:s ”Gunnar Nordahl” under många år, stor, tung och teknisk center och alltid målfarlig.

- *Min första A-lagsmatch var mot Fjällbacka i ett DM. Jag var 15 år och vi fick stryk med 5-0. Det sved men vi tog en gruvlig revansch. Året därpå vann vi Norra Bohusserien och gick upp i Bohusserien. Fotbollskorna lade jag på hyllan först 1969 då jag var 45 år. Det var en härlig tid men jag kommer ihåg att jag, vid vissa tillfällen när vi jobbade även på lördagar i brotten, var så trött på matchdagen (söndag) att jag nog inte skulle varit med men vid matchstart piggnade jag till trots allt.*

1940 var Curt 16 år, han hade hunnit få fast anställning hos stenbolaget N S Beer & Co i Heestrand. Hitler hade segervittring och gjorde stora beställningar i Sverige av granit till sitt ”segermonument” i Berlin. Beer & Co fick också stora beställningar.

- *Jag minns mitt allra första jobb 1940 för Beer & Co på Heestrand. Jag fick följa med min farfar, som då var dagsverkare där och hade ansvar för kranar och materiel, till Norskebrottet (Bönnebrottet) i Hamburgsund för att demontera två stora kranar. Kranarna monterade vi sedan upp i brottet på Heestrand.*

Curt fortsätter:

- *Jag hade blivit rätt driven på att slå kilhål med vanliga verktyg, sådana som de andra gubbarna hade. Jag borrade minst lika fort, men fick lägre timpenning, eftersom jag var yngre. Att arbeta i ett stordriftsbrott var ett enahanda arbete. Min pappa bestämde sig för att försöka hugga kantsten på egen hand i småbrott. Och jag följde med honom. Vi började i ett litet brott ovanför Grönlid. Om jag minns rätt var det Skandiabolaget som hade brytningsrätten i brottet och Kanebo gård var markägare. Den färdiga kantstenen forslades till stora bryggan på Slottet för vidare transport med båt till Göteborg. Kantstenen, som kallades bardus, var 27-30 cm djup, 10 cm bred och 60-200 cm lång.*

Efter några år tillsammans med pappan beslöt Curt att försöka arbeta i egen regi. Då var det 1949.

- *Jag tog kontakt med en av de stora beställarna av kantsten, Göteborgs stad, och frågade om jag kunde få leverera. ”Visst”, sa de. ”Men du får komma ner hit, så vi får se på dig. Ta med ett prov, så får vi se vad det blir”. Sagt och gjort. Jag for till Göteborg och Gatukontoret, och träffade några gubbar där. Jag visade provet och de tittade lite förvånat på mig. Som om de tänkte att den där pojkspolingen, kan han klara en stor beställning på kantsten? Nå, hur blir det, undrade jag. Du får göra som alla andra, lägg ett anbud, så får du svar senare i höst. Jag åkte hem och funderade på hur ett anbud skulle se ut. Jag försökte lirka med gubbarna, Nygren, som jag visste högg kantsten till Göteborgs stad. De var inte särskilt medgörliga. Men till slut fick jag fram ett ungefärligt pris per löpmeter och ökade på det med några tioöringar. Jag begärde 2.25 kronor per löpmeter.*

Curts anbud antogs och på hösten 1949 började han som egen företagare i ett stenbrott på Hamburgö Bredberg, ovanför Hynnö.

I samma brott arbetade också, som egna företagare, Osvald Larsson och bröderna Fingal, Edmund och Elof Nygren. Alla högg kantsten för Göteborgs stad, var och en med eget privat anbud. Gunnar Johansson i Lössgård var markägare. Han skötte även transporter av färdig kantsten till utskeppningskajen vid Stora Stenar.

Var fjortonde dag kom en jakt från Resö som tog 65 ton i last och lastade vad som producerats för vidare transport till Göteborg.

- *Brottet låg högt och blåsigt och vindskydden blåste ofta omkull, så jag letade efter ett bättre och lugnare brott. 1951 hittade jag ett bra ställe för kantstensbrytning, det var på berget ovanför Lars Bergebys fastighet i Husemark. Sven Lindbom var markägare. Han transporterade också stenen till utskeppningskajen vid Stora Stenar.*

Men brottet låg illa till för transporter. Curt berättar att han med egna händer fick bygga en väg upp till brottet. Det var ett slitsamt jobb, en del skogsröjning, några bergknallar fick sprängas bort och så till sist utfyllnad med grus och makadam.

I Husemarksbrottet höll Curt till i två år. 1953 flyttade han till det gamla "Norskebrottet" på "Bönn". Gunnar Johansson i Bönn ägde marken. Han transporterade fram stenen till lämplig plats för vidare transport per lastbil.

Priset på kantsten var nu ca 5 kronor per löpmetr. Stenhuggeriet gick mer och mer över till privata beställare av bland annat trappsten, husgrundar och portstenar. Berget i gamla norskbrottet där "Scen på Bönn" i dag ligger, var av fin kvalitet och hade ett bra läge. Här blev Curt kvar i tio år, fram till 1963, då den lättåtkomliga stenen började ta slut. Det var tid att leta reda på ett nytt brott.

- *Det fann jag på Binghult i Bärfendal. Binghultbrottet var redan ockuperat av kantstenshuggare, så jag "mutade in" ett nytt område, där man inte tidigare brutit sten. Jag visste att berget var av mycket hög kvalitet och stenen lättarbetad. Men området var skogklätt och det fanns ingen väg fram till området.*

Efter hårt arbete hade Curt röjt väg, (samma procedur som i Husemarksbrottet), fällt skog och blottlagt berget för brytning. Nu gällde det att hitta ett ställe på det släta berget där han kunde börja bryta.

Han fick tips om en skärbrännare från Rixö. Efter tre dagars skärande vågrätt och lodrätt in på lämpliga ställen och med hjälp av sprängkrut, fick han ut ett antal stora block. Det blev början på Curts eget brott i Binghult.

- *Skärbrännare med en man kostade 1000 kronor om dagen. Mycket pengar, men det var en god investering. I Binghult blev jag kvar nästan 10 år. Beställningarna blev mer av privat karaktär och behovet av gatusten gick alltmer över till trädgårdskantsten.*

Men det hårda slitet i berget började ta ut sin rätt i värk och slitage på kroppen Och efter en höftledsoperation, där båda höftlederna byttes, var det tid att lägga av. Den sista kantstenen var huggen för Axelsson, säger han.

Han beskriver hur slitsamt det faktiskt var mellan varven och ritar upp den kran han använde i brottet. Han ritar en hjärtstock, stagad med tre ben, en lyftbom och ett spel. Med den kunde han lyfta block på upp till ett ton. Efterhand som brytningen flyttades längre in i berget, måste kranen följa med.

- *Förstår du? Då var det till att suga i för kung och fosterland. Flytta ett ben i taget, en liten bit. Helt ensam.*

Stenhuggaryrket för en egen företagare var med andra ord hårt och slitsamt. Men, säger han, "det var fritt och obundet och inga mellanhänder".

Skulle han valt ett annat yrke om han fått chansen? Svaret blir kort och gott – nej!